

MARKAZIY OSIYO MINTAQASIDA TRANSCHEGARAVIY SUV RESURLARIDAN FOYDALANISHNI XALQARO HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MASALALARI

Xasanova Rayhon Bozarovna

“Iqtisodiyot” fanlar kafedrası o’qituvchisi

Sayfullayev Sirojjon Ikrom O’g’li

Talaba. “TIQXMMI” Milliy tadqiqot universitetining Qarshi irrigatsiya va
agrotexnologiyalar instituti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11349737>

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalqaro huquqiy tartibga solishga e’tibor qaratgan holda O’rta Osiyo mintaqasida transchegaraviy suv resurslaridan foydalanish masalalari ko’rib chiqiladi. Suv resurslaridan foydalanishni tashkil etish kontekstida suv-siyosatining asosiy jihatlari, suv mojarolari va suv nizolarini hal qilish mexanizmlari yoritilgan. Mintaqadagi daryolar va ko’llar tahlil qilinadi, davlatlarning suv huquqlari va majburiyatlari aniqlanadi. Suvdan foydalanishning ekologik va ijtimoiy jihatlari suvni barqaror boshqarish nuqtai nazaridan ko’rib chiqiladi. Bundan tashqari, xalqaro shartnomalar, iqlim o’zgarishlarining suv resurslariga ta’siri va suvdan foydalanish iqtisodiyoti ko’rib chiqiladi.

Kalit so’zlar: Transchegaraviy suv resurslaridan foydalanish, xalqaro huquqiy tartib, O’rta Osiyo mintaqasi, suv mojarolari, suv nizolarini hal qilish mexanizmlari, O’rta Osiyo mintaqasida suv resurslarini barqaror foydalanishni rivojlantirish istiqbollari.

KIRISH

Transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishda mamlakatlar o’rtasidagi hamkorlik zamonaviy dunyoda muhim jihatdir, chunki yer aholisining qariyb 40 foizi ushbu resurslarga bog’liq. Suv resurslari sayyoradagi hayotni saqlashda hal qiluvchi rol o’ynaydi va yangilanmaydigan va cheklangan manbadir. Okeanlar, dengizlar yoki ko’llarga oqib tushadigan birinchi darajali daryo havzalarining aksariyati ikki yoki undan ortiq davlatlar tomonidan birgalikda foydalaniladi. Shuningdek, uch yoki undan ortiq davlatlar uchun suv resurslari manbai bo’lgan bir nechta hovuzlar mavjud. Transchegaraviy suv resurslari umumiy tabiiy resurslar hisoblanadi, chunki ularning tarkibiy qismlari ikki yoki undan ortiq davlatlar hududlarida joylashgan. Bu daryolar oqib o’tadigan yoki davlat chegaralari tutashgan ko’llar joylashgan qo’shni davlatlar o’rtasida huquqiy mexanizmlar orqali tartibga solishni talab qiladigan ko’plab muammolarni keltirib chiqaradi. "Transchegaraviy suvlar" atamasi ikki yoki undan ortiq davlatlarning chegaralarini kesib o’tadigan yoki bunday chegaralarda joylashgan er usti yoki er osti suvlarini anglatadi. Transchegaraviy suvlar to’g’ridan-to’g’ri dengizga oqib tushganda, ularning chegaralari daryoning og’zidagi past suv sathida joylashgan nuqtalar orasidagi og’zini kesib o’tuvchi to’g’ri chiziq bilan belgilanadi. Transchegaraviy suvlarning bunday ta’rifi Birlashgan Millatlar Tashkilotining transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko’llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to’g’risidagi Konvensiyasida (1992) mavjud. Transchegaraviy suvlar bo’lgan daryolar chegara davlatlari hududlariga tegishli bo’lib, ushbu hududlarning bir qismini tashkil qiladi. Sohil davlatining suvereniteti chegara daryosining ma’lum bir davlatga tegishli bo’lgan qirg’oq va odatda daryoning asosiy kanalining o’rtasida o’rnatiladigan davlat chegarasi chizig’i o’rtasida joylashgan qismiga taalluqlidir.

II. Transchegaraviy suv resurslarini xalqaro huquqiy tartibga solish

Markaziy Osiyo mintaqasida davlatlararo suv munosabatlarini huquqiy tartibga solish sohasida xalqaro huquqdan foydalanish har doim ham kerakli natijalarga olib kelmaydi. Xalqaro huquqda taqiqlovchi yoki cheklovchi qoidalar yo'qligiga qaramay, suv munosabatlari o'zaro kelishuvlar orqali tartibga solinadi. Yaqin vaqtgacha transchegaraviy suvlardan foydalanish sohasidagi davlatlarning xatti-harakatlarining asosiy printsiplari va normalarini tizimlashtiradigan universal xalqaro huquqiy hujjat mavjud emas edi. 1960- yillarda ushbu sohada amaldagi xalqaro huquq normalarini tizimlashtirishga, ya'ni "oddiy" xalqaro huquqiy normalarni kodlashtirishga harakat qilindi. Ushbu vazifa xalqaro huquq assotsiatsiyasi (XHA), professional nodavlat xalqaro tashkilot tomonidan amalga oshirildi. Xalqaro shartnomalar, urf-odatlar va xalqaro sud amaliyotini o'rganish asosida amp 1966 yilda Xelsinkidagi sessiyasida "xalqaro daryolar suvlaridan foydalanish qoidalari" ni ishlab chiqdi va qabul qildi. Xelsinki qoidalari "xalqaro suv havzasi" suvlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish rejimini tartibga soladi va davlatlarning o'zaro huquqlari va majburiyatlarini belgilaydigan etakchi huquqiy tamoyillarni o'z ichiga oladi. Asosiy tamoyillardan biri "oqilona va adolatli foydalanish" tamoyilidir, unga ko'ra havzadagi har bir davlat ushbu havzaning suvlaridan foydalanishdan foyda olishda oqilona va adolatli ulushga ega bo'lish huquqiga ega. Shunday qilib, Xelsinki qoidalari xalqaro kontekstda suv resurslarini tartibga solishga qaratilgan muhim xalqaro huquqiy vositani taqdim etadi. Ular Markaziy Osiyo mintaqasida umumiy suv resurslaridan adolatli va barqaror foydalanishga intilayotgan davlatlar o'rtasida shartnoma shartnomalari va muloqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

1966 yilda xalqaro huquq assotsiatsiyasi (AMP) tomonidan qabul qilingan Xelsinki qoidalari xalqaro suv resurslariga oid tavsiyalardir. Ularda ifloslanishning oldini olish va nazorat qilish, yuk tashish daryolarida navigatsiyani tartibga solish, yog'och eritish va suv havzalarida ishtirok etuvchi davlatlarning huquqlari va manfaatlariga oid xalqaro nizolarni hal qilish to'g'risidagi qoidalar mavjud. Xelsinki qoidalari qabul qilingandan so'ng, amp 14 dan ortiq qo'shimcha tavsiyalar ishlab chiqdi, ular tizimlashtirilgan va "xalqaro suv resurslari bo'yicha amp qoidalarini birlashtirish" nomli hujjatda taqdim etilgan⁵. 2004 yil avgust oyida Ampning Berlin konferensiyasida yangi "suv resurslari to'g'risidagi qoidalar" qabul qilindi. Garchi ushbu qoidalar davlatlar uchun majburiy huquqiy kuchga ega bo'lmasa-da, ularni davlatlarning uzoq muddatli amaliyoti natijasida shakllangan an'anaviy xalqaro huquqning aksi deb hisoblash mumkin. Ular BMTning 1997 yildagi xalqaro suv oqimlaridan bemaol foydalanish to'g'risidagi Konventsiyasini o'z ichiga olgan ko'plab ikki va ko'p tomonlama kelishuvlarning asosini tashkil etdi. 1997 yilgi Konventsiyada ishtirokchi davlatlar transchegaraviy suv oqimlarida suvdan foydalanish bo'yicha rioya qilishlari shart bo'lgan moddiy va protsessual qoidalar mavjud. U bir xil suv oqimini taqsimlovchi davlatlar o'rtasida shartnomalar tuzishni va Konventsiya qoidalarini suv oqimining o'ziga xos xususiyatlariga qo'llashni yoki moslashtirishni qo'llab-quvvatlaydi.

5 Campione d'Italia, 1999

Suv resurslarining xalqaro huquqining asosiy normalari, masalan, suvdan oqilona va adolatli foydalanish printsiplari va boshqa davlatga katta zarar etkazmaslik printsiplari Konventsiyada yanada rivojlantirildi va konkretlashtirildi. Konventsiya, shuningdek, hamkorlik, axborot almashinuvi, bildirishnomalar, maslahatlar, suv oqimi ekotizimlarini himoya qilish, nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish va boshqa muhim jihatlarni o'z ichiga oladi.

Transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishni tartibga soluvchi xalqaro munosabatlarda bir nechta muhim hujjatlar mavjud. Bunday hujjatlardan biri" transchegaraviy kontekstda atrof-muhitga ta'sirni baholash to'g'risidagi Konventsiya " (1991) bo'lib, u turli loyihalarning xalqaro kontekstlarda atrof-muhitga ta'sirini baholash tamoyillari va tartiblarini belgilaydi. Yana bir muhim hujjat" transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi Konventsiya " (1993) bo'lib, u transchegaraviy suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishning umumiy tamoyillari va yondashuvlarini belgilaydi. Ushbu Konventsiya ishtirokchi davlatlarni suv ifloslanishining oldini olish, kamaytirish va nazorat qilish choralarini ko'rishga, shuningdek, ushbu resurslardan barqaror foydalanish rejalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda hamkorlik qilishga majbur qiladi. Birlashgan Millatlar tashkilotining global suv dasturi ham suv munosabatlarini tartibga solishda muhim rol o'ynaydi. Bu dunyo miqyosida suv resurslarini barqaror boshqarishga ko'maklashish va bu sohada davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan tashabbusdir. 1992 yilda qabul qilingan transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish bo'yicha Xelsinki konventsiyasi transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishni tartibga solishda ham muhim rol o'ynaydi. Ushbu hujjat transchegaraviy suvlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bo'yicha hamkorlik uchun huquqiy asos yaratadi va Evropa, Shimoliy Amerika, Markaziy Osiyo va Isroil mamlakatlarini o'z ichiga olgan mintaqada qo'llaniladi. Xelsinki suv konvensiyasining asosiy maqsadlariga transchegaraviy suvlarni muhofaza qilish, ushbu resurslarni ekologik jihatdan oqilona boshqarish, suvdan oqilona foydalanish va ekotizimlarni saqlash kiradi. Konventsiya barcha ishtirokchi davlatlar uchun umumiy majburiyatlarni ham, transchegaraviy suv resurslarini taqsimlovchi davlatlar uchun ham o'ziga xos majburiyatlarni nazarda tutadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu hujjatlar va tashabbuslar doimiy ravishda rivojlanib bormoqda va transchegaraviy suv resurslarini boshqarish sohasidagi me'yoriy-huquqiy bazani aniqlashtirish va kengaytirish uchun qo'shimcha protokollar, ko'rsatmalar va tavsiyalar qabul qilinadi.

Transchegaraviy suv resurslarini boshqarish sohasidagi xalqaro huquq asosan tavsiya etuvchi xususiyatga ega va ekologik jihatlariga qaratilgan. Suvni boshqarish muammolarini tartibga solish etarli darajada rivojlanmagan bo'lib qolmoqda. Xalqaro huquqiy hujjatlarda Daryo oqimi hosil bo'lgan davlat ushbu suv resurslarining egasi ekanligi va quyi oqimda sodir bo'layotgan atrof-muhit va iqtisodiy faoliyatga zarar etkazmasdan ulardan oqilona foydalanish huquqiga ega ekanligi ta'kidlangan. Biroq, ushbu hujjatlar bunday davlat minimal sanitariya me'yorlariga rioya qilish va ifloslangan suvlarni tozalash xarajatlari uchun javobgar bo'lishi kerakligini aniq belgilamaydi. "Kim ifloslantirsa, to'laydi" tamoyili ba'zi ikki tomonlama va ko'p tomonlama kelishuvlarda qayd etilgan, ammo quyi oqimdagi davlatlar o'rtasida o'zaro munosabatlar mexanizmi va suvning ifloslanishi uchun haq olish tartibi mavjud emas. Transchegaraviy suv resurslarini saqlash va ulardan foydalanish muammolarini samarali hal etish uchun suv xo'jaligi, gidrotexnika, gidrologiya, ekologiya, iqtisodiyot, transchegaraviy kontekstda tabiatdan foydalanishni boshqarish, shuningdek diplomatlar va chegara xizmatlari sohasidagi mutaxassislarini jalb qilish zarur. Biroq, bu ish faqat muammoning barcha jihatlarini hisobga olgan holda transchegaraviy suv resurslarini boshqarishning batafsil ishlab chiqilgan shartnoma tizimi mavjud bo'lganda samarali bo'ladi. Bahsli vaziyatlarni hal qilish va suv resurslarini boshqarish nuqtai nazaridan xalqaro nizolarni

hal qilishning aniq mexanizmlari mavjud emas. Yaqinda yuzaga kelgan va mintaqaviy ziddiyatlarning manbai bo'lgan muammolar qo'shni davlatlar o'rtasidagi boshqaruv va hamkorlik masalalarini ishlab chiqishni talab qiladi. Suv tanqisligi ayrim mamlakatlarning xavfsizligi va barqaror rivojlanishiga asosiy to'siq bo'lishi mumkin. Shu sababli, ushbu yo'nalishda ishlashni davom ettirish muhimdir. Suv resurslari bilan bog'liq ko'plab muammolar, asosan, Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasida faqat hamkorlikning umumiy asoslarini belgilaydigan hukumatlararo kelishuvlarning yo'qligi bilan bog'liq. Bundan tashqari, erishilgan kelishuvlar har doim ham bajarilmaydi yoki to'liq bajarilmaydi.

Sovet Ittifoqining qulashi bilan Markaziy Osiyo mamlakatlari bozor iqtisodiyotini shakllantirishda muhim yo'lni bosib o'tdilar. So'nggi yillarda mintaqada iqtisodiy o'sishning nisbatan barqarorlashuvi kuzatilmoqda va keyingi rivojlanish prognoz qilinmoqda. Biroq, bu haqiqat suv ajratish kvotalari va protseduralarini qayta ko'rib chiqish bilan bog'liq munozarali masalalarga olib kelishi mumkin. Qozog'iston misolida, uning suv resurslarining deyarli yarmi uning hududidan tashqarida shakllanadi. Bu suvni qo'shni davlatlar bilan xalqaro munosabatlarda strategik vositaga aylantiradi. Qozog'iston MDH mamlakatlari orasida suv ta'minoti bo'yicha so'nggi o'rinlardan birini egallaydi. Suv xo'jaligi mutaxassislari kelgusi yillarda boy mineral-xomashyo, yoqilg'i-energetika va yer resurslarini rivojlantirishga asoslangan mamlakatning iqtisodiy salohiyati oshishi bilan suv ta'minoti bilan bog'liq jiddiy muammolar yuzaga kelishini bashorat qilmoqda. Bunday vaziyatda transchegaraviy daryolar suvlaridan foydalanish va ularni xalqaro huquq va o'zaro hamkorlik tamoyillari asosida qo'shni davlatlar bilan bo'lish masalasi alohida ahamiyatga ega. Biroq, transchegaraviy daryolar suvlaridan foydalanish bo'yicha nizolarni hal qilishning samarali xalqaro mexanizmining yo'qligi suv munosabatlari uchun mintaqaviy huquqiy bazani shakllantirish zarurligini keltirib chiqaradi. Ushbu masalani hal qilish transchegaraviy daryolarning suv resurslaridan foydalanadigan davlatlarning o'zaro maqbul echimlarni topish uchun konstruktiv muzokaralarga kirishishga tayyorligini talab qiladi. O'zaro zarar etkazmaslik uchun transchegaraviy daryolar resurslarini ekotizim yondashuvi bilan adolatli va oqilona boshqarish kerak. Suv inqirozi mohiyatan boshqaruv inqirozidir va suvni boshqarish samaradorligini ta'minlash dunyoning ko'plab mamlakatlari uchun katta muammo hisoblanadi. Markaziy Osiyo sub-mintaqasining suv havzasini boshqarishning umumiy sxemasiga ehtiyoj tabiatning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq va hamkorlikning ixtisoslashtirilgan mexanizmlarini ishlab chiqish va rivojlantirishni talab qiladi. Etakchi ekspertlarning ta'kidlashicha, bunday hamkorlikning asosi milliy va subregional ustuvorliklarga, shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari tomonidan transchegaraviy suvdan foydalanish, ekologiya va barqaror rivojlanish sohasidagi ilgari qabul qilingan majburiyatlarga mos keladigan umumiy maqsadlar bo'lishi kerak. Ushbu maqsadlar o'lchanishi va ularga erishish uchun ma'lum vaqt oralig'iga ega bo'lishi kerak.

Shuni ta'kidlash kerakki, suv resurslarini boshqarishni suv sifatini boshqarishdan ajratib bo'lmaydi. Biroq, suv xo'jaligi va atrof-muhitni muhofaza qilish vazirliklari o'rtasida raqobat mavjud bo'lib, bu milliy va mintaqaviy darajadagi suv xo'jaligi va ekologik muammolarni hal qilishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu munosabat bilan, ekspertlarning fikriga ko'ra, harakatlarni birlashtirish nafaqat umumiy manfaatlarni tan olishni tasdiqlovchi protokollar va bitimlar asosida emas, balki umumiy maqsadlarni aks ettiruvchi huquqiy hujjatlar asosida mumkin.

Ko'pgina milliy va xalqaro ekspertlar davlatlararo suv munosabatlarining muayyan muammolari bo'yicha kelishuvlarni ishlab chiqish Markaziy Osiyo subregionidagi ekotizimlardan oqilona foydalanish va himoya qilishning umumiy strategiyasi qabul qilingandan so'ng, shuningdek, muvofiqlashtiruvchi komissiyalar maqomini oshirgandan so'ng tezlashishi mumkinligiga rozi. Masalan, Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Dushanbedagi bayonoti (2002 yil 5 oktyabr) Orol dengizi havzasi muammolarini hal qilish bo'yicha xalqaro tashkilotlar va donor mamlakatlar faoliyatini muvofiqlashtirish uchun mas'ul bo'lgan BMTning maxsus komissiyasini tuzish zarurligini bildiradi.

Mustaqillikka erishgandan so'ng, Markaziy Osiyoning barcha beshta davlati milliy darajada suv qonunchiligini shakllantirishga kirishdilar. Ushbu mamlakatlarning har birida suv munosabatlarini tartibga soluvchi kodlar yoki qonunlar qabul qilingan. Masalan, Qozog'istonda 1993 yil 31 martdagi suv kodeksi (2003 yilda yangi suv kodeksi qabul qilingan), Qirg'izistonda 1994 yil 14 yanvardagi "suv to'g'risidagi" qonun, Tojikistonda 1993 yil 27 dekabrda "suv kodeksi", O'zbekistonda 1993 yil 6 maydagi "suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonun" qabul qilingan. Turkmanistonda 1993 yil 21 iyunda qabul qilingan "suv kodeksi" bugungi kungacha amal qiladi.

Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi munosabatlarning mavjud huquqiy asoslari va ularning jahon hamjamiyati bilan o'zaro munosabatlari mintaqa salohiyati va xalqaro hamkorlikdan foydalanish imkoniyatlarini cheklaydi. Transchegaraviy suv resurslari, atrof-muhitni muhofaza qilish va atrof-muhit xavfsizligi bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun davlatlararo va mintaqaviy hamkorlik uchun yangi asoslarni yaratish zarur. Jarayonning barcha ishtirokchilari - donor mamlakatlar, biznes va fuqarolik sektori o'rtasidagi ko'p tomonlama kelishuv va umumiy dastur umumiy maqsadlarni ifoda etish, ularga erishish mexanizmlarini ishlab chiqish, rag'batlantirish, monitoring va javobgarlik uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xalqaro bitimlarni amalga oshirish asosan ularda ishtirok etuvchi davlatlar darajasida faoliyat va faoliyat orqali amalga oshiriladi. Milliy implementatsiya tegishli milliy qonunchilikni qabul qilish, mavjud milliy organlarning yangi yoki tegishli vakolatlarini yaratish, investitsiyalar va iqtisodiy ta'sir vositalarini qo'llash, shuningdek, axborot yordami, ta'lim va jamoatchilik ishtirokini rag'batlantirishni o'z ichiga oladi. Milliy harakatlar xalqaro shartnomalar va majburiyatlarga rioya etilishi ustidan xalqaro nazorat bilan qo'llab-quvvatlanishi kerak. Bugungi kunda transchegaraviy suv resurslarini boshqarishni kompleks (yoki integratsiyalashgan) tartibga solish kontseptsiyasi birinchi o'ringa chiqadi. Ilmiy adabiyotlarda transchegaraviy suv resurslarining xalqaro-huquqiy rejimiga bag'ishlangan ko'plab nashrlar mavjud. Dunay, Reyn, Oder, Ganga kabi daryolar rejimi, shuningdek Kaspdiy dengizi rejimi va uning resurslari haqida ishlar mavjud. Ushbu asarlar daryolar va Kaspdiy dengizining xalqaro huquqiy rejimining tarixi va zamonaviyligini o'rganadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, bu boradagi ko'plab muammolarni hal etish manfaatdor tomonlarning suv resurslaridan birgalikda foydalanish, atrof-muhitning ifloslanishi, transchegaraviy muammolarni hal etish, qurib ketish oqibatlarini bartaraf etish masalalari bo'yicha davlatlar o'rtasida hamkorlikni yanada mustahkamlash bilan bog'liq.

References:

1. Orol dengizi havzasining suv resurslari. 06/06/2009. // [Elektron resurs]. Kirish rejimi: URL: <http://ec-ifas.org/index.php/ru/2010-05-17>.
2. EC IFAS materiallari. Orol dengizini qutqarish xalqaro jamg'armasining 2002-2008 yillardagi faoliyati hisoboti. Dushanbe, 2008. 25-bet.
3. Markaziy Osiyoda xavfsizlik masalalari. // Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent: Turon-Iqbol, 2006. - C. 95.
4. Rahimov Sh.X., Xamraev Sh.R. Orol havzasidagi suv resurslari. // Ekologiya va statistika. Shanba. maqolalar. // [Elektron resurs]. Kirish rejimi: URL: www.ireco.ru.
5. Sidorova L. Markaziy Osiyo davlatlari: transchegaraviy suv resurslaridan birgalikda foydalanish muammolari. // Markaziy Osiyo va Kavkaz. 2008 yil. 1-son (55). 92-104-betlar.

